

1642 TARİHLİ AVÂRIZ DEFTERİNE GÖRE KIZUÇAN (PÜLÜMÜR) KAZÂSI

Murat ALANOĞLU*

Özet

Osmanlı hâkimiyetine 1515 yılında geçen Kızıuçan, Diyarbekir Eyaleti'nde Çemişgezek sancağının nahiyesi olarak Allahverdi Bey'in zeâmetiydi. 1523'te Gürzelik nahiyesi ile birlikte Kiğı sancağına bağlandı. 1535'te Erzurum Eyaleti'nin kurulmasıyla müstakil sancak olarak Allahverdi Bey'in idaresinde kalmaya devam etti. Yurtluk-ocaklık statüde olan bu sancakta üç kez tahrir yapıldığı tespit edilmektedir. Bu tahrirlerden XVI. yüzyılda kısa aralıklarla meydana gelen sosyo-ekonomik değişimleri izlemek mümkündür. Ancak XVII. yüzyılda tımar sistemi işlevsiz kaldığından tahrir geleneği terk edildi. Tımar gelirleri iltizama verilerek yeni sisteme geçildi. Böylece merkezi devlet hazinesine ait gelirlerin tespit ve denetlenmesi için avâriz vergisi tahrirleri yapıldı. Avâriz-hânelerin kaydedildiği defterlerde yerleşim yerlerindeki nüfus ve mali verilerle topoğrafya, yerleşim ve sosyo-ekonomik yapı incelenebilmektedir. Bu çalışmada 1642 tarihli mufassal ve 1643 tarihli icmal avâriz defterleriyle birlikte XVI. yüzyıla ait üç tahrir defteri kullanılarak Erzurum Eyaleti'nin Kızıuçan kazasının yerleşim, nüfus ve dinî yapısı karşılaştırmalı şekilde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kızıuçan, Pülümür, Tımar, Avâriz, Avâriz-hâne, Nüfus

---

* Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
muratalanoglu@gmail.com

The Kaza of Kızucan (Pulumur) According to Awârid Register Dated 1642

Abstract

Kızucan, which came under the Ottoman control in 1515, was the fief of Allahverdi Bey in the Çemişgezek sancak of Diyarbakir province. In 1523, it was connected to the Kığı sancak with the Gurzelik Township. With the establishment of Erzurum province in 1535, it continued to remain in the administration of Allahverdi Bey as an autonomous sancak. This sancak, which is in the hereditary status, was registered three times in 16th century. From these registers, it is possible to observe the socio-economic changes taking place at short intervals in the 16th century. However, in the 17th century, the tradition of tahrir was abandoned, as the timar system remained dysfunctional. Timar income were given to the iltizâm and new system came into effect. Thus, awârid tax census was done to determine and control the income of the central state treasury. From central tax house registers, the topography, settlement, and socio-economic structure of the settlement areas can be examined. In this study, the settlement, population and religious structure of the Kızucan in Erzurum province have been examined comparatively using awârid registers dated 1642 and 1643 as well as three cadastral record books of 16th century.

Key Words: *Kızucan, Pulumur, Timar, Awarid, Central Tax House, Population*

Giriş

Kızıuçan adı, ilk defa 1518 tarihli Çemişgezek tahrir defterinde Kızıuçan (قىز اوچان) şeklinde karşımıza çıkmaktadır¹. Bu isim zamanla Osmanlı kâtipleri tarafından farklı şekillerde yazılmış ve XIX. yüzyıla gelindiğinde halk söyleyişinin etkisiyle Kuzucan, Kuzuuçan ve Kuzucan biçimini almıştı. 1894 yılında bürokratik yazışmalarda Kuruuçay adıyla karıştırılmasından dolayı Kızıuçan adı Pülümür olarak değiştirildi².

Günümüzde Tunceli ilinin kuzeydoğu köşesinde yer alan Pülümür ilçesi, batıdan Tunceli il merkezi ve Ovacık, güneyden Nazımiye ve Yayladere, doğudan Kığı, kuzeyden Erzincan ili ve Tercan ilçeleri ile çevrilidir. Erzincan ve Tunceli'ye yaklaşık 65 km. ile eşit mesafede bulunmaktadır. Ana ulaşım yollarından uzak, sarp ve dağlık bir coğrafya ile yerleşime uygun olmayan bir yapı arz etmektedir. Bununla birlikte çevredeki

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defteri (TD) 64, s. 853b.

² BOA, DH. MKT. 282/8; Ayrıntı için bkz. Murat Alanoğlu, “Kızıuçan’dan Pülümür’e Osmanlı İdâresi (1518-1923)”, *Pülümür*, Edt. Şükrü Aslan, Ütopya: Ankara 2016, s. 55-60.

yerleşim yerlerini birbirine bağlayan geçit yolları üzerinde yer almaktadır. Kızıuşan'da eski dönemlerde ulaşım ve taşımacılık iki yol üzerinden sağlanmaktaydı. Bu yollardan ilki; Erzincan, Cancige ve Azvat üzerinden Pülümür'e ve oradan Kiğı'ya ulaşan patikaydı, ikincisi ise Erzincan, Muti Köprüsü ve Hiver istikametinden devam edip Pülümür'e giden yoldu³. Günümüzde hâlâ Erzurum-Erzincan-Tunceli karayolu ulaşımı bu yol üzerinden yapılmaktadır. Bu karayolu üzerinde bulunan Pülümür ilçesi, Pülümür Çayı boyunca uzanan vadide kuzey-güney bağlantısını sağlayan önemli bir konumdadır⁴.

Osmanlı egemenliğinden önce Erzurum, Erzincan, Sivas ve Dersim dolaylarına Karakoyunlular, Diyarbakır bölgesine ise Akkoyunlular hâkimdi. Bu iki rakip güç, devamlı olarak birbirleriyle mücadele etmişlerdi. Sonuçta Karakoyunluları mağlup eden Akkoyunluların bölgedeki hâkimiyetleri 1473 yılına kadar devam etmiş⁵, bu tarihte Akkoyunlular Osmanlı Devleti'ne mağlup olunca, dağılan Akkoyunlu bakiyelerinden bazıları Ovacık ve Kızıuşan'a sığınmak zorunda kalmıştı⁶. 1507 yılında Safeviler Şah İsmail liderliğinde Diyarbakır ve Erzurum bölgesinde Akkoyunlu egemenliğini sonlandırıp bölgeyi idare etmeye başladıysa da bu hâkimiyet uzun süreli olmadı. 1514 Çaldıran savaşından sonra Bıyıklı Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri Pir Hüseyin Bey ve diğer Kürt beylerinin desteğini alarak Çemişgezek ve çevresinde Safevi hâkimiyetini sürdüren Nur Ali Halife üzerine yürüdü. Haziran 1515'te Nur Ali Halife ortadan kaldırılarak Çemişgezek, Kiğı ve Çat bölgesi ile birlikte Kızıuşan da Osmanlı egemenliğine geçti⁷.

1515 yılında Osmanlı idaresine geçen Kızıuşan, bu sırada teşkilatlandırılan Diyarbakır Eyaleti'nde Çemişgezek sancağının bir nahiyesi olarak Allahverdi adlı zaîmin uhdesine verildi. 1523 yılında ise

³ Ali Kemali, *Erzincan*, Resimli Ay Matbaası: İstanbul 1932, s. 358.

⁴ H. Yazıcı-E. Akpınar-İ. F. Şahin, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hızla Nüfus Kaybeden Tipik Bir İlçe Merkezi: Pülümür, *Doğu Coğrafya Dergisi*, c. 10, sy. 13, Erzurum 2005, s. 10.

⁵ Dönem için Bkz. Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK: Ankara 2014.

⁶ Ömer Kemal Ağar, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, Türkiye Basımevi: İstanbul 1940, s. 27.

⁷ Celâl-zâde Mustafa *Selim-nâme*, Haz: A. Uğur-M. Çuhadar, MEB Yay: İstanbul 1997, s. 575-577; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, c. IV, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay: Ankara 1992, s. 245-270; Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu", *Tarih Dergisi*, VII/10, İstanbul 1954, s. 130 dipnot 28.

Çemişgezek'ten ayrılarak Kiğı sancağında nahiye statüsüne devam edildi⁸. İrakeyn seferi akabinde 1535'te Erzurum Eyaleti'nin kurulmasıyla idari teşkilatta yeni düzenlemeye gidildi. Bu yeni düzenlemeye göre Kızıuşan müstakil bir sancak olarak tekrar Allahverdi Bey'e bırakıldı. Bu sırada Kızıuşan Sancağı Gürzelik ve Kızıuşan nahiyeleri ve buralara bağılı köylerden müteşekkildi⁹. 1535 yılından itibaren Kızıuşan sancağının idaresi Allahverdi Bey'e ve oğullarına yurtluk ve ocaklık olarak verildi. Bu idari düzen birkaç kısa fasıla dışında XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etti¹⁰.

Kızıuşan ve Pülümür adları ile bölgenin coğrafi ve idarî yapısına dair bu kısa izahattan sonra Osmanlı'da avâriz tahriri ve defterlerine kısaca değinilerek Kızıuşan avâriz defterinin değerdendirmesine geçilecektir.

I.Osmanlı Devleti'nde Avâriz Uygulaması

Avâriz veya avâriz-ı divâniye, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilanına kadar olağanüstü hallerde ve özellikle savaş masraflarını karşılamak üzere padişahın emri ile halkın doğrudan doğruya devlete vermeye mecbur tutulduğu her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki vergiydi¹¹. Avâriz vergisinin kaydedildiği defterlerde nüfus, “avâriz-hânesi” ve “hâne-i gayr ez-avâriz” olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. “Avâriz-hânesi”, vergilendirilen nüfusu, “hâne-i gayr ez-avâriz” ise belli bir hizmet karşılığı vergiden muâf konumunda olanları ifade etmekteydi¹². Osmanlı bütçesinde düzenli olmayan gelirlerin başlıcasını teşkil eden bu tür vergilerin çoğu “avâriz” adı altında tahsil edilirdi. Avâriz nakit olarak alınır, nüzül ve sürsat ise buğday, un, yağ şeklinde aynî olarak tahsil edilirdi. Avâriz vergisi fevkalade vergilerdendi ve genellikle savaş zamanlarında ihtiyaç duyulduğu takdirde toplanırdı. Fakat ardı ardına yapılan savaşlar bu vergiyi de normal vergiler haline getirmişti¹³.

⁸ 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kâdiriyye Defteri (937/1530), c. 1, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1998, ss. 155-157.

⁹ BOA, TD 183, s. 14.

¹⁰ Alanoğlu, Kızıuşan'dan Pülümür'e, s. 59.

¹¹ Ö. Lütfi Barkan, “Avâriz”, *İA*, c. 2, İstanbul 1979, s. 13; F. M. Emecen, “Kayacık Kazâsı Avâriz Defteri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 12, İstanbul 1981-1982, s. 159.

¹² Halil Sahillioğlu, “Avâriz”, *DİA*, c. 4, İstanbul 1991, s. 108.

¹³ Süleyman Demirci, *The Functioning of Ottoman avâriz taxation: an aspect of the relationship between centre and periphery: A case study of the province of Karaman, 1621-1700*, Unpublished Ph.D Thesis, University of Durham, Durham 2001, pp. 33-35; Sahillioğlu, Avâriz, s. 109.

Avâriz vergisi Müslüman ve gayrimüslim bütün tebâdan alınır. Saray mutfağı için tavuk ve soğan tedarikinden yol, köprü ve su yollarının bakım ve taminine, sefer sırasında orduya buğday temininden donanma için kürekçi teminine, dağ geçitlerinin korunmasından savaş zamanında ihtiyaç duyulan iâşenin satın alınmasında kullanılmak üzere ödenen nakit paraya kadar geniş bir kapsamı olan ve XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek daha sık toplanır hale gelen avâriz ve tekâlif, XVII. yüzyıl başlarına kadar tıpkı diğer vergilerde olduğu gibi “hâne” başına toplanmıştı. Timar sisteminin çözülüşü ve bu çerçevede askeri sınıf mensuplarına tahsis edilmekte olan timar gelirlerinin yavaş yavaş iltizama verilmesine paralel olarak avâriz grubu vergiler, bu dönemden itibaren yıllık toplanan düzenli bir vergiye dönüştürülmüştü¹⁴.

Bilindiği üzere avâriz hânesi, gerçek bir hâne olmayıp, itibarî bir vergi hânesiydi. Vergi alınacak ünitenin iktisadî ve beşerî durumuna göre belirlenen bir rakamdı. Vergi verebilecek durumda olan hânelere *avâriz-hânesi* denirdi. Sayımlarda, kazanç sahibi ve vergi veren kimseler avâriz-hânesine dâhil edilmişlerdi. Ayrıca mücerredler (bekâr) de avârize dâhildi. Bunların yanı sıra kazada muafıların (imam, hatip, müezzin, kadı, seyyid, sipahi, sipahizâde vb) sayıları da kaydedilir ve bunlara *hâne-i gayr-i avâriz* denirdi. Bir avâriz hânesi beş, on, on beş veya daha fazla gerçek hânedan oluşabilirdi. Avâriz hânesine dâhil olan gerçek hâne sayısı ne kadar çok olursa, hâne başına düşecek vergi azalır¹⁵.

Avâriz sayımları gerek Celâlî istilasından gerekse vergi tahsildarı veya sayım görevlilerinin suistimallerinden dolayı önemli miktarda halkın köyünü, mahallesini terk etmesi ya da deprem, salgın hastalık vb. gibi bir doğal felaket sonucu meydana gelen can kayıplarını tespit etmek için yapıldı. Bunun yanında sayımları zorunlu hale getiren durumlar da vardı. Zira Müslüman ve gayrimüslim halkın genellikle avâriz ve cizye vergisinden kurtulmak için yerlerini terk edip bu vergilerden muaf tutulan vakıf ve serbest timar

¹⁴ Oktay Özel, “Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avâriz ve Cizye Defterleri”, Orijinali Halil İnalcık & Sevkî Pamuk (ed.) *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2001, s. 35-50’de yayınlanan makalenin gözden geçirilerek Evgeni Radushev (ed.), *Balkan Identities* (Sofya 2003)’e gönderilen nüshası, s. 6-7; Bilgehan Pamuk, “Gümüşhâne (Torul) Kazası”, *Belleten*, c. LXXIII, sy. 266, Ankara 2009, s. 115-117.

¹⁵ Mustafa Öztürk, 1616 Tarihli Halep Avâriz-hâne Defteri, *OTAM*, sy. 8, Ankara 1997, s. 252-253.

bölgelerindeki köy ve kasabalara yerleşmeye çalıştıkları ve bundan dolayı hazine malının büyük ölçüde azalması karşılaşılan durumlardan biriydi¹⁶.

XVII. yüzyıldan itibaren devlet bürokrasisinin genişlemesi, iktisadî ve sosyal alandaki gelişme ve değişimler, tahrir geleneğinde de kendisini gösterdi¹⁷. Böylece klâsik tahrir geleneği terk edildi, onun yerine yeni tahrir şekli ikame edildi¹⁸. Timar sisteminin gelişen şartlara bağlı olarak önemini yitirmesiyle XVII. yüzyılda Osmanlı merkezî hazinesinin en önemli gelir kaynaklarından birisi avâız vergisi oldu. Bu vergilerin önemine binaen tutulan avâız defterleri XVII. yüzyıl Osmanlı tarihi çalışmalarında önemli kaynak grubu haline gelmiştir¹⁹.

Mufassal avâız defterleri, iskân ve demografi tarihi açısından önemli bilgiler içerdiğinden bölgenin idari yapısını ve idari yapı içerisinde vergilendirilmiş mevcut nüfusun tespit ve tahlilini yapma olanağı sağlamaktadır²⁰. Benzer şekilde Oktay Özel, mufassal avâız defterlerinin tarih ve tarihsel coğrafya araştırmalarındaki önemini şu ifadeler ile belirtmektedir: “*Mufassal avâız defterlerinin analize açık bazı bilgileri de içerdiğini ve söz konusu defterlerin geniş coğrafyaları, onlarca kent ve binlerce köy yerleşim birimini içeren geniş sayımların sonucu olduğu hatırlandığında, içerdikleri kategorik bilgilerin yatay (mekansal) bir karşılaştırmaya uygun olduğu hemen ortaya çıkar. Yani gerek nüfus, nüfusun dinsel, toplumsal ve ekonomik kompozisyonu gerekse yerleşim birimlerinin çeşitli özellikleriyle ilgili bilgiler bütün dallarıyla (ekonomik, beşeri, iskân, vb.) tarihsel coğrafya açısından özellikle önemlidir. Değişik tarihlere ait benzer defterlerin var olduğu durumlarda ise, aynı veriler bu sefer kronolojik (zamansal) analize ve karşılaştırmalara uygun bir zemin oluşturmaktadırlar*”²¹.

¹⁶ Özel, Avâız ve Cizye Defterleri, s. 10; Bruce Mc-Gowan, “Osmanlıda Avâız-Nüzûl Teşekkülü 1600-1830”, *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler II*, Ankara 1981, ss. 1329-1330.

¹⁷ Özer Küpeli, “Klasik Tahrirden Avâız Tahririne Geçiş Sürecinde Tipik Bir Örnek: 1604 Tarihli Manyas Kazası Avâız Defteri, *TTK Belgeler*, XXXII/36, Ankara 2011, ss. 113-115.

¹⁸ Öztürk, 1616 Tarihli Halep Avâız-hâne, s. 251.

¹⁹ Özel, Avâız ve Cizye Defterleri, s. 6-7.

²⁰ Enver Çakar-Fusun Kara, “17. Yüzyılın Ortalarında Arapgir Sancağında İskân ve Nüfus (1643 Tarihli Avâız-Hâne Defterine Göre)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 15, sy. 2, Elazığ 20005, s. 386; Alparslan Demir, “1642 Tarihli Avâız Defterine Göre Koğans Kazası”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2, Gaziantep 2012, s. 506-507.

²¹ Özel, Avâız ve Cizye Defterleri, s. 19.

II. 1642 Tarihli Erzurum Eyaleti Avâriz Defteri

Bu çalışmanın temel kaynağı olan 1642 tarihli Erzurum Eyaleti mufassal avâriz defteri, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler Kataloğu (MAD. d.) 5152 numarada kayıtlıdır. Defterin birinci sayfasında *mahallinde hıfz oluna* kaydından sonra *icmâl* başlığı ile Erzurum Eyaleti'ne bağlı on dört kazanın adı ve bu kazaların yer aldığı sayfa numaraları verilmiştir. Defterin ikinci sayfasında defterin ne zaman ve niçin tutulduğuna dair şu kayıt yer almaktadır: “*Bî-avni'llahi te'âla, defter-i hânehâ-i eyâlet-i Erzurum ki be-mübâşeret-i hakîr hâlâ müceddeden tahrîr kerden fermûde ber müceb-i fermân-ı âli tahrîr şü'd el-vâki' fî evâil-i şehri Cemâziye'l-ûlâ sene isnâ ve hamsîn ve elf*”. Bu kayıttan Sultan İbrahim'in emriyle evâil-i Cemaziyel-evvel 1052/28 Temmuz ve 6 Ağustos 1642 tarihleri arasında Erzurum Eyaleti'nin tahrir işlemine tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu mufassal avâriz defterinde, *Defter-i hânehâ-i eyâlet-i Erzurum* başlığı altında Erzurum Eyaleti'ne bağlı sancaklar kaza adı altında kaydedilmiştir. Bunlar sırasıyla Erzurum, Erzincan, Bayburd, Şıryan (Şiran), Hınıs, İspir, Kelkid, Kemah (Gercanis ve Kuruçay), Kızıuçan, Kiğı, Koğanis, Pasin, Tercan ve Tortum kazalarıdır²².

Defterin tamamı 1120 sayfadan oluşmaktadır. Bu çalışmanın konusu olan Kızıuçan kazası, defterin 898-919. sayfaları arasında yer almaktadır. Kızıuçan kazasına ait olan bu kısım “*Defter-i hânehâ-i ehl-i menâsıb ve re'âyâ-yı müselmânân ve zimmîyân Kaza-i Kızıuçan*” ifadesi ile başlamaktadır. Kızıuçan kazasının *nefs* tabir edilen merkezi bulunmadığından, ayrıca askeri ve dinî görevlilerin sayısı da az olduğundan, doğrudan kazaya bağlı köylerin yazımına geçilmiştir. Her köyde önce ehl-i menâsıb ve sadât-ı kiram gibi muaf kişiler yazıldıktan sonra, *hânehâ-i re'âyâ-yı müselmânân* veya *hânehâ-i re'âyâ-yı zimmîyân* başlığı altında önce Müslüman daha sonra zimmî hâne

²² BOA, MAD. d. 5152, s. 1–1120. Bu defterdeki kazalar birçok çalışmaya konu olmuştur. Öncelikle defteri ilk defa kullanan Prof. Dr. Mehmet İnbaşı'yı anmak gerekir. İnbaşı, defterin Erzurum, Bayburt ve Erzincan kazalarının verilerini birer makale ile ortaya koymuştur. Daha sonra Gümüşhâne'yi (Torul) Bilgehan Pamuk; İspir'i İbrahim E. Çakır; Kelkit'i Selçuk Demir ve İbrahim E. Çakır; Koğans'ı Alparslan Demir, Şıryan'ı Eyüp Kul, Gercanis ve Kuruçay'ı Adem Başbüyük çalışmıştır. Ayrıca defterin Erzurum merkez kısmı ve birkaç kazasının transkripsiyon yayını, Mehmet İnbaşı, İbrahim E. Çakır ve Selçuk Demir tarafından 2014 yılında yapılmıştır. Bkz. Mehmet İnbaşı-İbrahim E. Çakır-Selçuk Demir, *1642 Tarihli Erzurum Eyaleti Mufassal Avâriz Defteri I (Erzurum-Tortum-İsbir-Hınıs -Pasin)*, TTK: Ankara 2014.

sahiplerinin isimleri kaydedilmiştir. Her bir köydeki hâne sahibi kişiler yazıldıktan sonra hâsıl başlığı ile o köydeki “avâriz-hânesi” yazılmıştır. Avâriz-hânesi oranı köyün durumuna göre değişiklik arz etmektedir. Ortalama olarak 7.5 ile 11 gerçek hâne, bir avâriz-hânesi olarak hesaplanmıştır.

1642 tarihindeki tahrir işlemi Erzurum Eyâleti’nin cizye ve avâriz muharriri Cafer Efendi tarafından yapılmış ve mufassal olarak kayda geçirilmişti²³. Mufassal olarak hazırlanan defterler, kadılar tarafından devlet merkezine gönderilerek mevkufat defterlerine kaydedilirdi. Burada, mufassal defterden ayrı olarak kazaların mahalle ve köyleri esasına göre avâriz-hâne toplamalarını gösteren bir de icmal defteri hazırlanırdı²⁴. Nitekim 1642 tarihli bu defterden bir yıl sonra Erzurum Eyaleti’ne ait bir icmâl defter düzenlenmişti. 1643 tarihli bu icmâl defter Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde MAD. d. 6422 numarada kayıtlıdır. Bu defterdeki Kızıuçan kazası verileri 58-59. sayfa aralığında yer almaktadır²⁵.

III. 1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Kızıuçan Kazasının Köyleri

Sarp dağlar arasında ana geçit yollarından uzakta yer alan Kızıuçan kazasının kuruluşu, esasında bölgenin güvenliğini sağlama amacına matuf olmalıdır. Kızıuçan, nüfus ve iktisadî unsurları itibariyle Erzurum Eyaleti’ndeki en küçük kazalardandı. Devlet merkezinden 1576’da yazılan bir emirle Kızıuçan’dan zahire istenmesi üzerine sancak kadısının İstanbul’a yazdığı cevabi mektupta bu durum şöyle belirtilmekteydi: *Kızıuçan dağlık ve taşlık bir yer olduğundan ziraat yapacak yeri yoktur. Bundan dolayı İstanbul’a zahire göndermek mümkün olamamaktadır*²⁶. Dağlık ve yerleşime müsait olmayan yapısı dolayısıyla köy sayısı da düşüktü. Bu az sayıdaki köyler doğu-batı yönünde uzanan dağ sıraları ile bunlar arasında uzanan Pülümür Çayı ve diğer küçük akarsuların oluşturduğu vadiler etrafında

²³ Cafer Efendi adına Erzurum’da inşa edilmiş ve Caferiye Camii adını taşıyan bir camii ve buraya vakfedilmiş çok sayıda vakıfları vardı. Cafer Efendi’nin aynı tarihlerde Karahisar-ı Şarkî Livâsı’nı da tahrir ettiği, 1053’te ise Erzurum Eyâleti’ndeki cizye gelirlerinin kaydedildiği başka bir defter daha hazırladığı görülmektedir. BOA. MAD. d. 299, MAD. d. 7521 ve MAD. d. 2929’dan aktaran Mehmet İnbaşı, Bayburt Sancağı (1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre), s. 94. Cafer Efendi hakkında bilgi için bkz. Ümit Kılıç, “Erzurum’da Câfer Efendi Vakfı”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 41, Erzurum 2009, ss. 173-187.

²⁴ Emecen, Kayacık Kazası Avâriz Defteri, s. 160.

²⁵ BOA, MAD. d. 6422, s. 58-59.

²⁶ BOA, MD 27, s. 220, hk. 502.

kuzeydoğu ile güneybatı hattında şekillenen alanda oluşmuştu. Kuzeydeki yüksek bölgelerden kaynağını alarak güneye doğru yönelen akarsular üzerinde eğimin de etkisi ile derin vadiler ortaya çıkmıştır. Bu vadiler korunaklı özellikleri ile yörenin iskân tarihinde önemli yer tutmuş olmalarının yanında, ulaşımı kolaylaştıran özellikleriyle de doğal geçiş güzergâhı oluşturmuşlardı. Bu güzergâh alanı geçmişte olduğu gibi günümüzde de Kiğı-Erzincan ve Erzincan-Tunceli bağlantısını sağlamaktadır.

Kızıuçan, Osmanlı idaresine geçtikten sonra 1518’de Çemişgezek sancağında Gürzelik ile birlikte nahiye olarak teşkilatlandırılmıştı. Görevlilerin bizzat yerinde inceleme yapmadan kaydettiklerinden dolayı pek güvenilir olmayan 1518 tarihli ilk tahrir kayıtlarında²⁷, Çemişgezek sancağının kuzeydoğu kısmında yer alan Kızıuçan nahiyesinde 7 köy bulunmaktaydı. Kızıuçan nahiyesinin güneybatı bölgesinde bulunan Gürzelik nahiyesinde ise 14 köy mevcuttu. 1518 yılındaki sayımdan beş yıl sonra ikinci bir tahrir yapıldı. 1523 yılında yapılan bu tahrirde Kızıuçan ve Gürzelik nahiyeleri Çemişgezek’ten alınarak Kiğı sancağına bağlanmıştı. Bu tarihte Kızıuçan nahiyesinin köy sayısı 9’a, Gürzelik nahiyesindeki köy sayısı ise 15’e yükselmişti. 1569 tarihinde Kızıuçan, Kiğı’dan ayrılarak müstakil sancak olarak tahrir tabi tutuldu. Bu sayımda Kızıuçan nahiyesinde 11 köy, Gürzelik nahiyesinde ise 18 köy kayıtlıydı. Bu tarihten sonra sayım yapılmadığından 1642 yılına kadar meydana gelen gelişmeleri ve nüfus miktarını öğrenmek mümkün olamamaktadır. 1642 yılında yapılan Avâız sayımında ise Kızıuçan kazası tek birim olarak 29 köyden oluşan bir yerleşim yeri olarak kayıtlıdır.

Coğrafi yapı itibarıyla Kızıuçan kazasında yerleşmeler daha çok dağ eteklerinde, vadi içlerinde veya akarsuların aşındırması sonucu ortaya çıkan sırt bölgelerinde toplanmıştı. Bu itibarla Kızıuçan kazasında şehir ve kasaba özelliği gösteren yerleşim birimine rastlanmamaktaydı. 1523 tahririnde Ribat köyüne nefis kaydı eklenerek merkez olduğu ifade edilmişti. Nitekim Ribat, 1569 sayımında 54 hâne ile en kalabalık köylerden biriydi. Ancak 1642’e gelindiğinde Plümuri köyü cuma kılınan camiye sahip olması ve nispeten daha fazla nüfusu barındırması nedeniyle kazanın merkezi oldu²⁸. Merkez olacak kasaba yapısının oluşmama nedeni coğrafi elverişsizlik ve ana geçiş

²⁷ “Bu zikr olunan nâhiyeler (Kızıuçan ve Gürzelik) serhad olup esâmileri yazılmak kâbil olmadığı ecilden icmâl tarikiyle Allahverdi zâim ma’rifetiyle kendüden nakl olundu”. Bkz. BOA, TD 64, s. 853b.

²⁸ BOA, MAD. d. 5152, s. 911-912.

yollarından uzaklıktır. Bölge halkı kasaba ve şehirden gerekli sosyo-ekonomik ihtiyaçlarını kazaya yaklaşık 65 km uzaklıktaki Erzincan ve Kiğı kazalarından sağlamakta ve ürettikleri hayvansal ve tarımsal ürünlerini de aynı kazalara götürerek satmaktaydı.

1642 tarihli defterde adı geçen köylerin önemli bir kısmı bugün aynı isimle veya isim değişikliğine uğramış şekilde varlıklarını korumaktadır. Yer adlarının oluşumunda bölgede hüküm sürmüş devletler ve halkların etkileri görülmektedir. Türkçe yer adları genellikle kazanın kuzey kısmındaki Kızıuçan nahiyesi köylerinde kullanılmıştı. Örneğin Kızıuçan nahiyesindeki Hacılı Türk, Karur Türk ve Sin Türk ibaresi ile buralarda Türklerin yaşadığı ifade edilmiştir. Yine Ribat, Hasangazi ve Salördek isimleri de Türkçe olarak belirtilebilir. Bunun yanı sıra bölgede önemli miktarda nüfusa sahip olan Ermeniler de birçok yerleşim yerine isim vermişlerdi. Kazanın güneybatı kısmındaki Gürzelik nahiyesindeki köylerin isimleri genel itibariyle Ermenice ve Kürtçe-Zazaca izlenimi vermektedir. Örneğin Danzik, Panciras, Pardi, Muztağran, Plümüri²⁹, Girsanit, Meçi ve Balakeş isimleri Ermenicedir. Bunun yanında Osmanlı hâkimiyeti ile bölgede nüfusları artan Kürt-Zaza aşiretler de yaşadıkları yerlerin adlandırmasında söz sahibi olmuşlardır. Örneğin Çırığ ismi Zazaca küçük şelale/dere anlamındadır. Benzer şekilde Piri, Zimak, Pergiri, Dağbek, Şeteri ve Murdahan da Zazaca olarak adlandırılan köylerdir³⁰. Aşağıdaki tablo 1’de 1518 ile 1642 yılları arasında Kızıuçan ve Gürzelik nahiyelerine ait köy isimleri ve bu köylerin sayısında meydana gelen değişiklikler izlenebilmektedir.

Tablo 1: 1518-1642 Yılları Arasında Kızıuçan ve Gürzelik Nahiyelerinin Köyleri

1518 ³¹	1523 ³²	1569 ³³	1642 ³⁴
ÇEMİŞGEZEK SANCAĞI Kızıuçan Nahiyesi	KİĞİ SANCAĞI Kızıuçan Nahiyesi	KIZUÇAN SANCAĞI Kızıuçan Nahiyesi	KIZUÇAN KAZASI
1-Hasangazi	1-Hasan-kadı	1- Hasangazi	1- Hasangazi

²⁹ Halk arasında kelimenin Zazaca “Pule-muriye: Armut Tepesi”’nden geldiği de düşünülmektedir.

³⁰ Ermenice ve Kürtçe-Zazaca köy adları ile anlamları için Bkz. Sevan Nişanyan, *Adını Unutan Ülke: Türkiye’de Adı Değiştirilen Yerler Sözlüğü*, Everest: İstanbul 2010, s. 322-323.

³¹ BOA, TD 64, s. 853b.

³² BOA, TD 998, s. 153-156.

³³ Kuyud-ı Kadime Arşivi (KKA), TD 196, s. 1-15a.

³⁴ BOA, MAD. d. 5152, s. 889-919.

1642 Tarihli Avârız Defterine Göre Kızıuçan (Pülümür) Kazâsı

	(Hasangazi)		
2-Hacılı-Türk	2-Hacılı-Türk	2- Hacılı	2- Haculu
3-Kârur-Türk	3-Karur	3- Karo (Karur)	3- Karur
4-Plürmuri	4- Plümuri	↓(Gürzelik’e bağlı)	4-Plümuri
5-Sin-Türk	5-Pergiri (Pergini)	4- Pergiri	5- Pergiri
6-Ribat	6-Ribat-ı Kızıuçan-nefs	5- Ribat	6- Ribat
7-Fahreddin	7- Fahreddin	6-Fahreddinlü	7- Fahreddin
	8- Beşi ³⁵	7- Beşi	8- Peşi
	9- Zimak	8- Zimak	9- Zimak
		9- Şetri	-
		10- Senik?	-
		11- Karaderbend	-
Gürzelik Nahiyesi	Gürzelik Nahiyesi	Gürzelik Nahiyesi	
1-Danzik	1- Danzik	1- Danzik	10- Danzik
2-Çırig	2- Çırig	2- Çırig	11- Çırig
3-Asgerik	3-Asgirik (Eşgirik)	3-Eşgirek (Eşgirik)	12-Eşgirek
4-Dağbek	4- Dağbek	4- Dağbek	13- Dağbek
5-Parickas	5- Balakeş	5-Planceras (Panceras)	14- Planceras
6-Erçirig	6- Arçerir	6- Arçerir	15- Arçerir
7-Markizan	7- Muztağrân	7-Markuzek (Markizan)	16- Markizan
8-Enciti	8- Enciti	8- Pici	-
9-Piri	9- Piri	9- Piri	17- Piri
10-Meçi	10- Meçi	10- Meçi	18- Meçi
11-Pardi	11-Pardılı	11- Pardi	19- Pardi
12-Salördek	12-Salurik (Salördek)	12-Salördek	20- Salördek
13-Şeti	13- Sorkığ?	13-Kaymazlu (Kaymazan)	21- Kaymazlu
14-Hersini (Harsi)	14- Harsi	14- Harsi	22- Harsi
	15-Tahsini	-	23- Tahsini
		15- Göneli	24- Göneli
		16- Gersud	25-Girsenit

³⁵ Bold ile yazılmış köy isimleri bir önceki defterde olmayıp sonraki sayımda yazıldığını gösterir. Bu köylerin bazıları daha önce mezra olarak kayıtlıydı ve bir süre sonra iskân alanına dönüşerek köy oldular.

		17- Plürmuri	Plürmuri
		18-Metferan (Murdafan)	26-Metrefan (Murdafan)
		-	27-Kurb-ı Harsi
		-	28- Kal'adibi
		-	29-Nohudlu
İki Nahiye Toplam Köy Sayısı: 21	24	29	29

IV. Kızıuçan Kazasında Hâne Sayısı ve Nüfus

Yukarıda belirtildiğı üzere köy sayısı oldukça az olan Kızıuçan, Erzurum Eyaleti'nde nüfus miktarı en düşük kazalardan biriydi. Çalışmamızın odağını oluşturan 1642 yılındaki rakamlara geçmeden önce 1518'den itibaren nüfus miktarları verilerek bu süreçte meydana gelen değışim ortaya konulmaya çalışılacaktır. Kızıuçan bölgesi Çaldıran Savaşı öncesi ve sonrasında Osmanlı-Safevi sınır alanı olması dolayısıyla nüfusunun büyük kısmını kaybetmişti. Bölgede Osmanlı idari düzeni kurulduktan sonra yapılan ilk tahrirde hâlâ Safeviler ile mücadele devam ettiğinden tahrir heyeti bizzat bölgeye gidememiş, zâim olarak atanan Allahverdi Bey'in sözlü ifadesine istinaden köy ve hâne sayılarını yazmıştı³⁶. Bundan dolayı bu verilere ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Kayıtlara göre 1518 tarihinde Kızıuçan ve Gürzelik nahiyelerinde 148 hâne, 13 mücerred mevcuttu. Tahmini nüfusu bulmak için hâneler beş ile çarpılıp mücerredler eklendiğinde toplam 753 rakamına ulaşılmaktadır. Güven ve huzur ortamının tesis edildiğı 1523 sayımında ise nüfus daha da yükseldi ve her iki nahiye toplam 24 köyde yerleşik 457 hâne ve 122 mücerrede ulaştı. Bu rakamlara göre tahmini nüfus 2.407'e yükselmiş ve önceki sayıma göre % 218'lik artış meydana gelmiştir.

Bütün Anadolu şehirlerinde olduğı gibi XVI. yüzyıl ortalarında Kızıuçan sancağı nüfusu da olağanüstü şekilde arttı. Bunun temel sebebi güven ortamının yarattığı refah ve istikrar olmalıdır. Bu gelişme imparatorluğun sınır bölgelerinden içeriye doğru göçü de desteklemişti. Buna bağılı olarak Kızıuçan'da 1569'da yapılan tahrirde göre köy sayısı 29'a ulaşırken toplam hâne sayısı 877, mücerred sayısı ise 29 olmuştu. Bu rakamlarla tahmini nüfus hesaplandığında 4.144 rakamı ortaya çıkmaktadır ki bu da % 72 gibi bir artışa

³⁶ BOA, TD 64, s. 853b.

tekabül etmektedir. 1569 tahririnin önceki sayımlardan farkı Müslim ve gayrimüslim nüfus miktarını vermiş olmasıdır. Buna göre sancakta 472 Müslim, 405 gayrimüslim hâne yaşamaktaydı. Bu büyük artışın sebebi defterdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim kaydedilen hânelerin yanına “Birunî” kaydı düşölerek bunların dışardan göçle geldiğı belirtilmişti. Bu şekilde dışardan göçle gelen 69 hânenin büyük çoğunluğu isimlerinden anlaşıldığı üzere Ermeni’ydi³⁷. Bu artışın ardından XVI. yüzyılın sonlarında uzun savaşların ve ekonomik krizlerin oluşturduğu Celalî isyanları sonucu bir kaos ortamı meydana gelmişti³⁸. Bu kriz ortamında birçok köylü çiftini ve toprağını terk etmek zorunda kaldı. Bu durumun Kızıucaan kazası için de geçerli olduğu söylenebilir. Zira 1642’deki avâriz tahriri bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. 1642 avâriz verilerine göre Kızıucaan kazasında 202’si Müslim ve 158’i gayrimüslim hâne olmak toplam 360 hâne kayıtlıydı³⁹. Bu hânelerin tahmini nüfusu hesaplandığında 1.010’u Müslüman, 790’ı gayrimüslim⁴⁰ olmak üzere toplam 1.800 rakamı ortaya çıkmaktadır. 1642 yılına ait bu rakamlar bize 1569 sayımına göre nüfusun % 56 oranında azaldığını göstermektedir⁴¹. Aşağıdaki tablo 2’de nüfusun yıllara göre dağılımı ve değişim yüzdeleri verilmiştir.

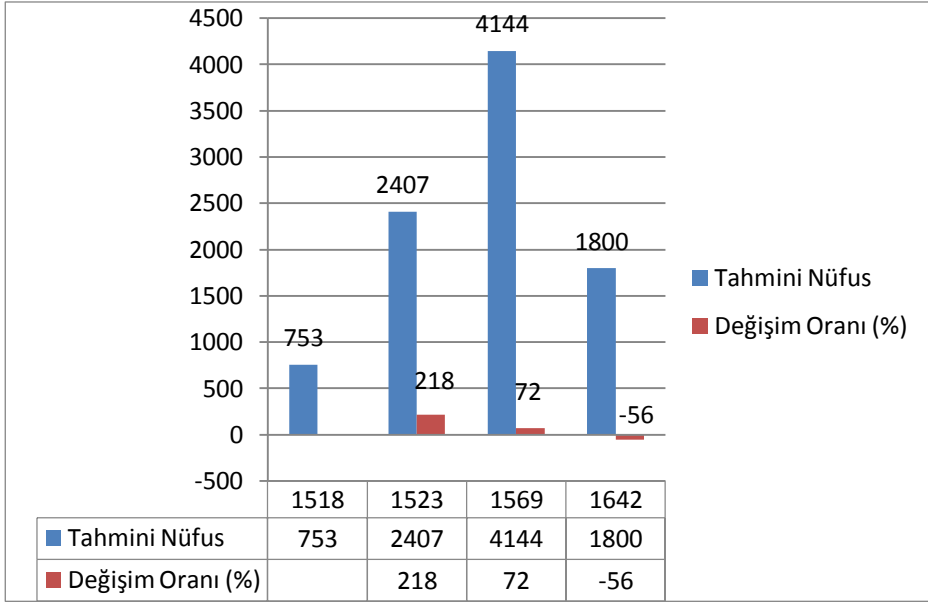
³⁷ Kuyud-ı Kadime Arşivi (KKA), Tapu Tahrir (TT) d. 196.

³⁸ Bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası “Celalî İsyânları”*, KYK: İstanbul 2013; William Griswold, *Anadolu’da Büyük İsyân 1591-1611*, Çev. Ülkü Tansel, YKY: İstanbul 2000; Özel, Oktay, “The Reign of Violence: The Celalîs, c. 1550-1700”, *The Ottoman World*, (Edt. Christine Woodhead) Routledge: New York 2012, pp. 184-202.

³⁹ Kızıucaan’ın hemen güneydoğusunda yer alan Kiğı kazasında 145 köyde 1330 Müslim ve 399 gayrimüslim olmak üzere toplam 1729 hâne bulunmaktaydı ve tahmini nüfusu 12.103’tü. Bkz. Nevzat Sağlam, “5152 Nolu ve H. 1052/M. 1642 Tarihli Maliyeden Müdevver Deftere Göre Kiğı ve Köylerinde İskân ve Nüfus”, *II. Bingöl Sempozyumu Bildirileri*, Yen Zaman Sahaf: Ankara 2009, s. 307; Yine Kızıucaan’ın hemen kuzeyinde yer alan Tercan kazası da Tercan-ı Ulyâ ve Tercan-ı Süfla olmak üzere ikiye ayrılmıştı ve 175 köyde 5813 nefer bulunmaktaydı. Bkz. Selçuk Demir-İbrahim E. Çakır, “Tercan Kazası (1591-1642)”, *Karadeniz Araştırmaları*, Yaz 2016, sy. 50, s. 162.

⁴⁰ Avâriz tahririnden altı yıl sonra Temmuz 1648 tarihli bir cizye kaydında Kiğı mukataasına bağlı olan Kızıucaan kazasının cizye veren gayrimüslim nefer miktarı 296’ydı. Kızıucaan’da her bir neferden 200 akçe cizye-i kefare alınmıştı. BOA, D. BŞM 114/27. (Neferden kasıt, vergiye tâbi şahıstır ve bu neferleri “hâne” olarak kabul etmek gerekmektedir. Bkz. Mustafa Öztürk, 1616 Tarihli Halep Avâriz-hâne Defteri, *OTAM*, sy. 8, Ankara 1997, s. 255) Bu veri bize geçen altı yılda Kızıucaan kazasında gayrimüslim nüfusun arttığını göstermektedir.

⁴¹ Konunun daha ayrıntılı izahı için Bkz. Zülfiye Koçak, “Osmanlı Pülümür’ünde (Kızıucaan) Nüfus ve Yerleşme (1518-1927)”, *Pülümür*, (Derleyen: Şükrü Aslan), Ankara 2016, s. 17-30.

Tablo 3: 1518-1642 Arası Tahmini Nüfus ve Değişim Oranı

1569 ve 1642 yıllarında toplam köy sayısı 29 olarak kayıtlı olsa da bu köylerden bazıları yer değiştirmişti. Örneğin 1569'da mevcut olan Şetri, Senik ve Karaderbend köyleri 1642'de kayıtlı değildi. Muhtemelen bu köyler başka bir sancağa bağlanmıştı. Karaderbend köyünün 1642'de Kaladibi olarak adlandırılmış olması da mümkündür. 1642 yılında kayda geçen Tahsini, Kurb-ı Harsi, Kaledibi ve Nohudlu köyleri ise 1569 yılında kayıtlı değildi. Tahsini köyü 1523 tahririnde kayıtlı iken 1569'da mevcut değildi ve 1642'de tekrar 28 hâneli köy olarak kaydedilmişti. Kurb-ı Harsi ise 1569 yılında muhtemelen mezra iken daha sonra nüfusu arttığından avârız öder duruma gelen küçük bir köy halini aldı. Nohudlu köyü 1523 tahririnde mezra olarak kayıtlı ise de 1569'da mevcut değildi. 1642 yılında beş hâneli bir köy olarak kayda geçti. Şetri köyü ise 1569'da mevcut iken 1642 yılı kayıtları arasında görünmemektedir.

Nüfusun eksilme durumu tablodan incelendiğinde hangi köyün kaç hâne nüfus kaybettiği görülebilmektedir. Buna göre 1642 yılındaki toplam hâne sayısı olan 360, 1569'da 877 olan toplam hâne sayısından çıkarıldığında 517 sayısı çıkmaktadır. Bununla birlikte nüfusu arttıran etmenler de vardı. Örneğin Plümuri köyünde 30 hâne nüfus artışı görülmektedir. Bunun nedeni

muhtemelen boşalan diğer köylerden, daha güvenli olduğu için, alınan göçtü. Nüfus artışına sebep olan diğer bir etmen ise önceki sayımda kayıtlı olmayan köylerin eklenmesiydi. Örneğin Tahsini’de 28 hâne, Kurban Harsî’nde 6 hâne, Kaladibin’de 4 hâne ve Nohudlu’da 5 hâne olmak üzere toplam 43 hâne yeni nüfus eklenmişti.

Burada esasen tartışılması gereken konu bazı köylerin aşırı nüfus kaybetmesiydi. Nüfusunu büyük ölçüde kaybeden köyler şöyledir: Gayrimüslim Ermenilerin en fazla yaşadığı Danzik köyü 60 hânedan 47’sini kaybederek 13 hâneye inmişti, benzer şekilde 1569’da Ribat köyünde 54 hâne gayrimüslim varken 1642’de bunların 35’ini kaybederek 19 hâne kalmıştı ki bu hânelerin hepsi Müslim olarak kayıtlıdır. Göneli köyünde ise 1569’da 54 Müslim hâne varken 1642’de 32’sini kaybederek 22 hâneye düşmüştü ki bu hânelerden 21’i gayrimüslimdi. Kaymazlı 37 Müslim hânedan 29’unu kaybederek 8 hâneye düşmüştü. Hasangazi ve Hacılı da 1569’dan 1642’ye kadar 26 hâne kaybetmişti. Gayrimüslim köylerin nüfusunun azalması veya bazılarının tamamen Müslim köyüne dönüşmesi “ihtida hareketini” akla getirmektedir. Aşağıdaki tablo 3’ten kazanın tüm köylerindeki nüfusun eksilme oranları incelenebilir.

Tablo 3: 1569 ve 1642 Yılları Arasında Hâne Sayıları ve Eksilme Miktarı

KIZUÇAN KAZASI	1569 Hâne Sayısı ⁴²	1642 Hâne Sayısı ⁴³	Eksilen Hâne Sayısı
Hasangazi	40	14	-26
Hacılı	35	9	-26
Karur	10	7:5M+2GM	-3
Plümuri	15	45	+30
Pergiri	40	18:1M+17GM	-22
Ribat	54 (GM ⁴⁴)	19	-35
Fahreddin	32: 8 M+12 GM	15:6M+9GM	-17
Peşi	29	18	-11
Zimak	10	7	-3
Danzik	60 GM	13GM	-47

⁴² KKA, TT. d. 196.

⁴³ BOA, MAD 5152, s. 889-919 ve MAD 6422, s. 58-59.

⁴⁴ M: Müslim GM: Gayrimüslim

Murat Alanoğlu

Çırig	27 GM	11:1M+10GM	-26
Eşgirek	45 GM	16GM	-29
Dağbek	30 GM	14GM	-16
Planceras	31 GM	16 GM	-15
Arçerir	25	5	-20
Markizan	16	6	-10
Piri	26	10	-16
Meçi	23	6	-17
Pardi	24	11	-13
Salördek	15	3	-12
Kaymazlu	37	8	-29
Harsi	22 GM	8:1M+7GM	-16
Tahsini	Kayıtlı değil	28	+28
Göneli	54	22:1M+21GM	-32
Girsenit	20	11:3M+8GM	-9
Metrefan (Murdafan)	19	5	-14
Kurb-ı Harsi	Kayıtlı değil	6GM	+6
Kal'adibi	Kayıtlı değil	4	+4
Nohudlu	Kayıtlı değil	5	+5
Şetri	12	Kayıtlı değil	-12
Senik	8	Kayıtlı değil	-8
Karaderbend	36	Kayıtlı değil	-36
	Toplam Hâne: 877	Toplam Hâne: 360	Eksilen Hâne: 517

Doğu ve Orta Anadolu'daki⁴⁵ diğer şehirlerde olduğu gibi Erzurum Eyaleti'nde de Celalî isyanlarının oluşturduğu güvensiz ortam, aşırı vergiler ve Abaza Hasan Paşa'nın liderliğinde meydana gelen iki isyan hareketi bölgede yaşayan halkın yerlerini terk ederek ülkenin batı taraflarına göç etmesine neden oldu⁴⁶. Özel, Celalî isyanlarının oluşturduğu durumu şöyle

⁴⁵ Ali Açıklı, "Tokat Örneğinde XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Sosyal Yapısındaki Buhran", Hasan Celal Güzel vd. (ed), *Türkler*, c. 10, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara 2002, ss. 348-358.

⁴⁶ Mehmet İnbaşı, "Erzincan Kazası (1642 Tarihli Avârız Defterine Göre)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 41, Erzurum 2009, s. 199.

ifade etmektedir: “Özellikle XVI. yüzyıl sonlarından başlayarak bütün XVII. yüzyıla yayılan Celalî isyanlarının ve bu dönemde kırsal alanda bilhassa etkisini sürdürdüğü anlaşılan yaygın Celalî terörünün yarattığı büyük ‘fetret’in en önemli sonuçlarından birinin bu “Celalî istilasından perakende ve perişan olan” korumasız geniş köylü kitlelerinin yerlerini terk edip ya umutsuzca dağlarda tutunmaya çalıştığı ya da ‘eşkıya’ya katıldığı iyi bilinmektedir”⁴⁷. Özel, yine köylülerin yerlerini terk etme nedenlerini şöyle ifade eder: Bütün XVII. yüzyılın, özellikle Anadolu’da Osmanlı kırsal organizasyonunun, tarım ekonomisinin ve yerleşim düzeninin belki de tarihinde yaşadığı en büyük tahribatlardan birine sahne olduğu ve bu süreçte kırsal nüfusun belki de en azından yarısının ‘hareket halinde’ olduğu ileri sürülebilir⁴⁸. Benzer şekilde Suraiya Faroqhi bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Köylerin, taşra idarecilerinin cebri salmaları ile aşırı vergilere tabi tutulduğu koşullarda kırsal alandaki güvensiz ortam da kendi payına dikkate değer bir itiş faktörü oluşturmuş olmalıdır”⁴⁹. Tabi ki bu “yerinden olma ve hareket” durumu her yerde aynı şekilde zuhur etmiyor, arazinin konumu ve koşulları bu durum üzerinde çok etkili oluyordu. Dağlık arazideki köyler açık ovadakilerden çok daha fazla ayakta kalabildiler. Bu da açıkça ovalardaki yerleşmelerin güvenlik kaygılarıyla terk edilmiş olduğuna açıklık getirmektedir⁵⁰. Büyük ölçüde nüfus kaybetmesine rağmen Kızıuca’nın ayakta kalmasının sebebi dağlık ve ulaşılması zor bir konumda yer almasıydı. Zira dağlık bölgede kurulmuş Kızıuca’da hiç bir köy tamamen yok olmamıştı. Fakat köylerdeki nüfusun yarısından fazlası başka yerlere göç etmişti ki bunların çoğunluğunun kazanın nispeten daha ovalık alanlarında yaşayan köylüler olduğu görülmektedir.

XVII. yüzyıl başlarında, Celali isyanları ve Osmanlı Devleti’nin bu isyanları bastırma hareketleri, Ermeni nüfusun birçok yerde azalmasında önemli rol oynamıştır. Kemahlı Rahip Krikor Daranağtsi’nin el yazması kronolojisine göre, bu çatışma ortamında her iki taraftan talana uğrayan, kasabaları ve köyleri harabeye çevrilen Ermeniler, 1600’lerin başında Kemah,

⁴⁷ Oktay Özel, Avârız ve Cizye Defterleri, s. 23.

⁴⁸ Oktay Özel, “Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The “Demographic Crisis” Reconsidered”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 36, No. 2 (May 2004), p. 190.

⁴⁹ Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, Eren: İstanbul 2006, s. 565.

⁵⁰ Faroqhi, Krizler ve Değişim, s. 573.

Erzincan, Eğin, Divriği çevrelerinden İstanbul'a ve Trakya'ya göç etmek zorunda kaldı⁵¹. Benzer şekilde Ermenilerin Batı Anadolu, Kırım ve Balkanlara göç ettiğini başka kaynaklar da teyit etmektedir⁵². Nitekim bozulan düzenin sağlanmasından sonra 1609'da merkezi hükümet ferman çıkararak boşalan köyleri yeniden imar etmek üzere diğer Anadolu halkı ile birlikte Ermeni nüfusun eski yerleşimlerine geri dönmesi için çalışmalar yaptı⁵³. Lakin eldeki verilerden anlaşıldığı üzere göç edenleri geri döndürme çabaları pek başarılı olamamıştı. Aşağıdaki tablo 4'te 1642 yılında köylere ait nüfusun dinî gruplara göre dağılımı gösterilmiştir.

Tablo 4: 1642 Yılı Kızıuca Kazasında Köylerindeki Müslim ve Gayrimüslim Hâne Sayıları

Karye İsmi	Müslim	Gayrimüslim (Zimmî)	Toplam Hâne Sayısı
1-Tahsini	28	-	28
2-Meçi	6	-	6
3-Pardi	11	-	11
4-Markizan	6	-	6
5-Piri	10	-	10
6-Kaymazlu	8	-	8
7-Salördek	3	-	3
8- Planceras	-	16	16
9-Ribat	-	19	19
10-Arçerir	5	-	5
11-Metrefan	5	-	5
12-Fahreddin	6	9	15
13-Danzik	-	13	13

⁵¹ *Jamanagakırutyun Krikor Vartabedi Gamaxetsvo gam Daranağtsiyo*, Yayınlayan: Rahip Mesrob Nişanyan, Kudüs, 1915, s. 13-37'den aktaran Kâzım Gündoğan, *Keşiş'in Torunları Dersimli Ermeniler*, Ayrıntı: İstanbul 2016, s. 15.

⁵² Ermeni nüfus miktarının yükseliş ve düşüş sebepleri ile Batı Anadolu'ya göçlere dair Polonyalı Simon ve Rahip Grigor'dan yapılan alıntılar için Bkz. Feridun M. Emecen, "Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Mutabakatı", *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, Timaş: İstanbul 2011, s. 295-297 ve Feridun M. Emecen, "Osmanlı Toplumsal Düzeninde Ermeniler" <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/osmanli-toplumsal-duzeninde-ermeniler/> 14.11.2016); Faroqhi, Krizler ve Değişim, s. 567.

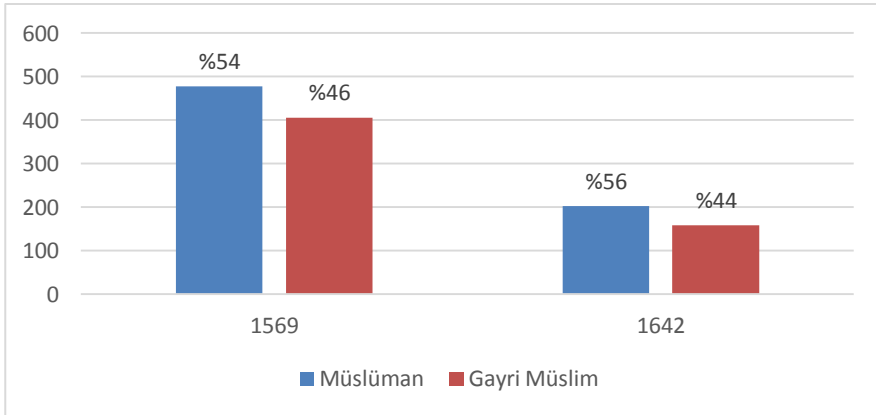
⁵³ H. D. Andreasyan, "Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1979, s. 45-53.

1642 Tarihli Avârız Defterine Göre Kızıuçan (Pülümür) Kazâsı

14-Çırig	1	10	11
15-Kal'adibi	4	-	4
16-Hacılı	9	-	9
17-Karur	5	2	7
18-Nohudlu	5	-	5
19-Hasangazi	14	-	14
20-Zimak	7	-	7
21-Pergiri	1	17	18
22-Peşi	18		18
23-Plümuri	45	-	45
24-Göneli	1	21	22
25-Girsenit	3	8	11
26-Dağbek	-	14	14
27-Eşgirek (Asgirik)	-	16	16
28-Harsi	1	7	8
29- Kurb-ı Harsi	-	6	6
Toplam: 29	202	158	360

Aşağıdaki tablo 5'te 1569 ve 1642 yıllarında Kızıuçan kazasının toplumsal dinî gruplarını oluşturan Müslüman ve gayrimüslim nüfusunun toplam nüfus içerisindeki yüzdelik oranı verilmiştir. Burada görüldüğü üzere toplam nüfusta meydana gelen düşüşte gayrimüslim oranı %2 daha fazla azalmıştır.

Tablo 5: 1569 ve 1642 Yıllarında Kızıuçan Nüfusunun Dinî Dağılım Yüzdesi

V. Kızıuçan Kazası Gerçek Hâne ve Avâriz-hânesi

Bilindiği üzere avâriz vergisinde, duruma ve bölgesine göre gerçek hânenin dört ile elli hânesi bir avâriz-hânesini oluşturmaktaydı. Bu durum aynı zamanda tahriri yapılan bölgedeki halkın ekonomik gücünü de göstermesi bakımından önemlidir. Yine de avâriz mükelleflerinin tespiti hususunda muayyen bir kuralın bulunmadığı görülmektedir. Bölgelere, halkın gelir durumuna ve sahip olunan gayrimenkule göre değişen oranlarda bu verginin alındığı anlaşılmaktadır⁵⁴. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere Kızıuçan kazasında 7.5 ile 11 gerçek hâne bir avâriz-hânesi kabul edilmişti⁵⁵. En fazla vergi tahsil edilen köyler, 19 gerçek hâne ile 2.5 avâriz-hâne vergisi veren Ribat ile 24 gerçek hâne ile 2.5 avâriz-hâne yazılan Tahsini idi. 45 gerçek hâne ile en fazla nüfusa sahip olan Plümuri’de 25 muaf bulunduğundan kalan 20 hâne için 1.5 avâriz-hâne vergisi alınmıştır. Kızıuçan kazasında en düşük avâriz-hâneyi 3 gerçek hânedan 0.25 avâriz-hâne vergisi veren Salördek idi. Kaymazlı ve Kurb-ı Harsi köylerinde alınan avâriz miktarı yazılmamıştı. Kazadaki 29 köyde 202’si Müslim 158’i gayrimüslim olan 360 hânedan toplam 31.87 avâriz-hâne alınmıştır. Bu durum Kızıuçan kazasının bulunduğu konum ve sair şartların etkisiyle oluşan mali zayıflığı göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Aşağıdaki tablo 6’da her bir köydeki hâne sayısı ile bu köylerden alınan avâriz-hâne vergisi belirtilmiştir.

---

⁵⁴ F. M. Emecen, Kayacık, s. 159-160; M. Ali Ünal, “1646 (1056) Tarihli Harput Kazası Avâriz Defteri”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XII, İzmir 1997, s. 9; Şenol Çelik, “1070-1071/1659-1660 Tarihli Avâriz Defterine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Turgutlu Kazası”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 16, İstanbul 2007, s. 38-39.

⁵⁵ Bu durum Erzurum Eyaleti’nin diğer sancaklarında da değişmektedir. Örneğin Koğans kazasında 15 gerçek hâne bir avâriz hânesi sayılmıştı, A. Demir, Koğans Kazası., s. 507.

Tablo 6: 1642 Kızıuçan Köylerinin Hâne Sayısı ve Avâruz-hâne Vergi Miktarı

Karye İsmi	Hâne Sayısı	Müslim	Gayrimüslim (Zımmî)	Avâruz Hânesi (Vergi Miktarı)
1-Tahsini	24	24	-	2.5
2-Meçi	6	6	-	0.75
3-Pardi	11	11	-	1
4-Markızan	6	6	-	0,625
5-Piri	10	10	-	1
6-Kaymazlu	8	8	-	?
7-Salördek	3	3	-	0.25
8- Palanceras	16	-	16	1.75
9-Ribat	19	-	19	2.5
10-Arçerir	5	5	-	0.5
11-Metrefan	5	5	-	0.5
12-Fahreddin	15	6	9	1.75
13-Danzik	13	-	13	1,25
14-Çirig	11	1	10	1.125
15-Kal'adibi	4	4	-	0.375
16-Hacılı	9	9	-	1
17-Karur	6	4	2	0.75
18-Nohudlu	5	5	-	0.50
19-Hasangazi	14	14	-	1.125
20-Zimak	7	7	-	0,625
21-Pergiri	18	1	17	1.75
22-Peşi	18	18		1.625
23-Plümuri	45 (25 muaf)	45	-	1.5
24-Göneli	22	1	21	2.25
25-Girsenit	11	3	8	1.125
26-Dağbek	14	-	14	1.5
27-Eşgirek (Asgirik)	16	-	16	1.5
28-Harsi	8	1	7	0.75
29-Kurb-ı Harsi	6	-	6	-
Toplam: 29	360	202	158	31.87

VI. Kızıuca Kazasında Askeri Görevliler

Avâriz mükellefi olanlar askerî sayılmayan reâyadır. Askerî deyiminin içerisine, fiilen askerlik hizmeti yapanların dışında ulemâ, sulehâ, sadât, derbentçi, tuzcu, çeltikçi, ortakçı, katrancı, doğancı, vakıf reayası vs. gibi birçok zümreler dâhildi. Ancak ticaret ile uğraşan askeriler de avâriz ödemek zorundaydı⁵⁶. Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere Kızıuca kazasında 1642 yılında toplam 20 kişi bizzat askerlik görevi yaptıklarından dolayı avâriz-hânesinden muaf tutulmuşlardı. Bunlar Tahsini köyünde bir sipahi; Karur, Hasangazi ve Zimak köylerinde birer sipahizâde; Piri köyünde bulunan iki erbâb-ı timar ve Plümuri köyünde hangi görevi yaptığı belirtilmeden muaf olarak kayıtlı 14 hânedan oluşmaktaydı. Aşağıdaki tablo 7’de konuya dair veriler ortaya konmuştur.

Tablo 7: 1642 Verilerine Göre Kızıuca’da Avâriz Vergisinden Muaf Olanların Dağılımı

Karye İsmi	Sipahi	Sipahizâde	Erbab-ı Timar	Muaf Görevliler
Tahsini	1			
Piri			2	
Karur		1		
Hasangazi		1		
Zimak		1		
Plümuri				14
Toplam: 20				

VII. Kızıuca Kazasında Dinî Görevliler

Avâriz tahririnde “hâne-i gayr ez-avâriz” olarak belirtilen muaf sınıflardan biri de yaptıkları görevler vesilesiyle kendilerinden vergi alınmayan dinî görevlilerdi. Kızıuca kazasında 1642 tarihinde bu sınıfa giren on bir kişi bulunmaktadır. Bunlar Piri köyünde mukim Şeyh Mehmed, Hz. Peygamber soyundan Hacılı köyünde mukim Şeyh Ahmed oğlu Seyyid, Tahsini köyünde mukim Seyyid Hasan oğlu Seyyid Hüseyin’dir. İmam ve hatip görevi yapanlar ise Piri köyündeki görevli Allahverdi oğlu Ali, Peşi

⁵⁶ Barkan, Avâriz, s. 15; M. Ali Ünal, “1646 (1056) Tarihli Harput Kazası Avâriz Defteri, s.9.

köyü imamı Mehmed oğlu Mahmud ve Plümuri köyündeki camii imam-hatibi Molla Mehmed'di. Muhtemelen Kızıuçan kazasındaki tek camii Plümuri köyünde idi. Diğer iki köyde imam olmasına rağmen camii kaydı yoktur. Belki de bu imamlar köydeki küçük bir mescitte görev yapmaktaydı. Kazada görevli tek müezzin Plümuri Camii'nde görev yapan Molla Mahmud'dur. Bunların yanısıra Plümuri Camisi'nin mütevellisi Eyüp, nâzırı İbrahim, câbii Hacı Osman, ferraşı Himmet vergiden muaf olarak kaydedilmişlerdir⁵⁷. Aşağıdaki tablo 8'de konunun ayrıntısı aktarılmıştır.

Tablo 8: 1642 Verilerine Göre Kızıuçan'daki Dini Görevliler

Karye İsmi	Şeyh	Saadat-ı kiram	İmam ve Hatip	Müezzin	Mütevellî	Camii Görevlileri (Ferraş, Cabi, Nâzır)
1-Tahsini		1				
2-Piri	1		1			
3-Hacılı		1				
4-Peşi			1			
5-Plümuri			1	1	1	3
Toplam: 11						

VIII. Yaşlı, Fakir, Engelli ve Hastalıktan Dolayı Muaf Olanlar

Avârız vergisi ödemeyen diğer bir grup “Kâr u kisbe kâdir değil” şeklinde kaydedilen iş göremez sınıfıdır. Kızıuçan kazasında 1642 tarihinde bu şekilde muaf olan dokuz kişi kaydedilmiştir. Bunlardan Nohudlu köyünde mukim Hüseyin oğlu Emin “Pir-i fâni ve fâkirü'l-hâldir” kaydı düşülerek vergiden muaf tutulmuştu. Benzer şekilde Hasangazi köyünden Bünyad oğlu Nazar “Pîr-i fani ve ‘amel-mânde olmağla kisbe kâdir değildir” ifadesiyle muaf kişiler arasında kaydedilmiştir⁵⁸. Zimak köyünde İlyas “Fâkirü'l-hâl olup hâne çekmeye kudretleri yokdur” kaydıyla muaf sayılmıştır. Peşi köyünde Davut oğlu Piri “Fâkirü'l-hâldir” denilerek muaf tutulmuştur. Plümuri köyünde sakin Bayram Ağa oğlu Hacı Mustafa “Kâr u kisbe kâdir değildir” kaydıyla muaf sayılmıştır. Yine aynı köyden Bayram adlı kişi “Pir u ihtiyâr olup kisbe kâdir

⁵⁷ BOA, MAD. d. 5152, s. 911.

⁵⁸ BOA, MAD. d. 5152, s. 909.

değildir” denilerek muaf tutulmuştur. Girsenit köyünde Balo nam kişi “Fâkirü’l-hâldir” kaydıyla muaf sayılmıştır. Bu grupta muafiyet sebeplerinden biri de fiziksel engelli olmaktır. Zimak köyünde Musa oğlu İskender “Âmâ ve sağır olub kisbe kâdir değildir” kaydıyla vergiden muaf tutulmuştur. Bir diğer muafiyet sebebi ise hasta olmaktır. Girsenit köyünden Seydi adındaki kişi “Mariz olup kisbe kâdir değildir” denilerek avâriz vergisinden muaf tutulmuştur⁵⁹. Aşağıdaki tablo 9’da ayrıntılı şekilde verilmiştir.

Tablo 9: 1642 Verilerine Göre Kızıuca’naki Diğer Muafiyetler

Karye İsmi	Yaşlı ve Fakir	Engelli	Hasta
Nohudlu	1		
Hasangazi	1		
Zimak	1	1 (Kör ve Sağır)	
Peşi	1		
Plümuri	2		
Girsenit	1		1
Toplam: 9			

IX. Mîrliva ile Sefere Gidenler

Avâriz defterinde bazı şahısların yanlarına çeşitli notlar yazılmıştır. Bu notlardan anlaşıldığı üzere Kızıuca kazasının beyi ile seferlere katılarak ordunun muharip gücüne katkıda bulunan kişiler ayrı tutulmuştur. Zira bu kayıtlarda “*mîrliva ile ehl-i sefer olmağla ‘âvarız virub sâyir tekâliften muâf olmak üzere deftere kayd olundi*”⁶⁰ ibaresi yer almıştı. Muhtemelen bunlar sancakbeyinin yakınları veya aşiretinden olan kapı halkıydı. Savaş döneminde sancakbeyi ile savaşa katılır, barış döneminde ise köylerine dönerek tarım ve hayvancılık ile meşgul olurlardı. Buna göre kazada toplam 35 kişi sefer zamanında sancakbeyi ile sefere katılacaktı. Bu hizmetlerine mukabil kendilerinden sadece avâriz vergisi alınacak ve daha ağır olan diğer vergilerden muaf tutulacaklardı. Toplam 29 köyün sadece 12’sinde sefere giden vardı. Bunların içinde en büyük rakamı 10 kişi ile kazanın merkezi olan

⁵⁹ BOA, MAD. d. 5152, s. 914.

⁶⁰ BOA, MAD. d. 5152, s. 914.

Plümuri köyü vermekteydi. Aşağıdaki tablo 10’da durum ayrıntılı şekilde aktarılmıştır.

Tablo 10: 1642 Verilerine Göre Kızıuçan’da Mîrliva ile Sefere Gidenlerin Sayısı

Karye İsmi	Sefere Gidenler	Karye İsmi	Sefere Gidenler
Tahsini	2	Karur	3
Pardi	2	Nohudlu	2
Piri	2	Zimak	1
Kaymazlu	4	Peşi	2
Arçerir	1	Plümuri	10
Metrefan	2	Girsenit	1
Fahreddin	3		
Toplam: 35 Kişi			

Sonuç

Esasen 1642 tarihli Erzurum Eyaleti avâız defterinin incelendiği bu çalışmada, karşılaştırma amacıyla XVI. yüzyıla ait 1518, 1523 ve 1569 yıllarının tahrir verileri de kullanılarak Kızıuçan’da yerleşim, nüfus ve dinî durum ortaya konulmuştur. Bu inceleme sonucu köy sayıları ve köydeki hâne miktarları tespit edilebilmiştir. İlk tahriri 1518’de yapıldıktan sonra 1523 ve 1569 yılında iki tahrir daha yapılarak bölgenin ekonomik ve nüfus durumu devlet merkezince kaydedilmişti. 1518 sayımında bölge henüz yeni fethedildiği ve Osmanlı-Safevi mücadelesi devam ettiği için nüfus oldukça azdı. Belki de Osmanlıların bölgeyi hâkimiyet altına almasından sonra bölgedeki birçok Türkmen ve Kürt aşiretleri Safevi topraklarına göç etmişti. Netice itibariyle 1518’deki kayıtlara göre Kızıuçan ve Gürzelik nahiyelerindeki 21 köy iskâna açıktı ve köylerde sakin 148 hâne, 13 mücerred mevcuttu. Bu bilgilerden hareketle buradaki tahmini nüfusun yaklaşık olarak 753 kişiye denk geldiği ifade edilebilir. Bir sonraki tahrir 1523’te yapıldı. Bu sayıma göre ise köy sayısı 24’e ulaştı. Bu köylerde 457 hâne ve 122 mücerred ile tahmini nüfus 2.407’e yükselmiş oldu. 1569 yılında yapılan sayımda ise nüfus miktarı önceki sayımlarla karşılaştırıldığında zirveye ulaştı. Buna göre köy sayısı 29’a çıktı ve bu köylerde hâne sayısı 877, mücerred sayısı ise 29 oldu. Bu rakamlarla tahmini nüfus 4.144’e ulaştı. Bu rakamlar bize 1518 ile 1523

arasında % 218, 1523 ile 1569 yılları arasında ise % 72 oranında bir nüfus artışının meydana geldiğini göstermektedir. 1642 yılına gelindiğinde Kızıuşan kazasında köy sayısı değışmedi. Ancak 29 köyde yaşayan nüfus yaklaşık % 56 oranında azalmıştır. Zira 29 köyde toplam 360 hâne kayıtlıdır ve bu rakam da tahmini olarak 1800 kişiye tekabül etmektedir. Bu tarihlerdeki nüfusun dramatik düşüşü sadece Kızıuşan’a has değildi. Benzer durum diğer Anadolu şehirleri için de geçerliydi. Hatta Kayseri, Amasya ve Tokat’ta onlarca köy yok olmuştu⁶¹. Fakat incelediğimiz deftere göre Kızıuşan’da kayıp köye rastlanmamış olmakla birlikte toplam nüfusun % 56’sının eksildiği görölmektedir. Burada cevaplanması gereken soru bu nüfus miktarının neden düştüğü ve kaza halkının yarısının nereye gittiğidir. Yukarıda kısmen anlatıldığı üzere nüfus azalmasının temel nedeni Celalî isyanlarının ortaya çıkardığı güvensiz ortam ve kaos durumuydu. Bunun yanında Erzurum Eyaleti’nde Abaza Hasan Paşa’nın liderliğini yaptığı iki isyan hareketi bölgeyi yaşanmaz kılan bir diğer nedendir. Ayrıca 1593-1606 yılları arasındaki “uzun savaşlar” ve XVII. yüzyılın ilk yarısındaki “şark seferleri” ekonomik ve siyasi krizlere neden olmuş ve bu krizler de diğer sebepler ile birleştğinde bölge halkının daha güvenli alanlara kaışı kaçınılmaz hale gelmişti. Nereye gittikleri sorusunun kesin bir cevabı olmamakla birlikte, araştırmacılar Doğu ve Orta Anadolu’daki Müslim-gayrimüslim köylü nüfusunun Batı Anadolu, Balkanlar ve Kırım’a kadar taşındığını ifade etmektedirler.

1642’de Kızıuşan kazasında yaşayan halkın dinî kompozisyonu nasıldı? Yukarıda tablo şeklinde verildiği üzere nüfusun dinî kompozisyonu için iki veri vardı. 1569’da 877 hânedan 472’si Müslim iken, 405’i ise gayrimüslim Ermenilerdi. Bu rakamlara göre Kızıuşan kazasının % 54’ü Müslüman, kalan % 46’sı gayrimüslimdi. 1642’de ise nüfus miktarı yarıya yakın düştü ve toplam 360 hânenin 202’si Müslüman, 158’i gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Böylece kaza nüfusunun %56’sı Müslüman ve % 44’ü gayrimüslim şeklini aldı.

Ele alınan defterlerdeki değerlendirilmesi gereken verilerden biri ise kişi ve yer adlarıdır. Bölgede hüküm sürmüş devletler ve halklar yerleşim birimlerine dil ve kültürlerini isimler üzerinden yansıtmışlardı. Kızıuşan nahiyesine bağlı köyler genellikle Türkçe olarak adlandırılırken, Kızıuşan’ın

---

⁶¹ Bkz. Oktay Özel, “Osmanlı Anadolu’sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. yüzyıl)”, *Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, (Haz. M. Öz-F. Yeşil), Timaş: Ankara 2015, s. 557-591.

güneybatısındaki Gürzelik nahiyesinin köyleri ise daha ziyade Ermenice ve Zazaca adlandırılmışlardı. Kişi isimlerine bakıldığında ise Müslüman nüfusun genelde Türkçe ve Arapça kökenli isimler kullandıkları görülmektedir. Bölgenin uzun süre Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi hâkimiyetinde kalması şahıs isimlerine yansımıştı. Örneğin Keya, Yar Ali, Tur Ali, Budak, Şahkulu, Şahgeldi, Şahverdi, Allahverdi, Saruhan, Pir, Üveys ve Nazar gibi Türkçe ve Farsça isimler bu durumu yansıtan örneklerdir. Bunların yanında Türkmen ve Kürtlerin de yoğun bir şekilde kullandığı Ali, Hüseyin, Hasan, Mehmed, Mustafa ve İbrahim gibi isimlere de rastlanmaktadır. Özellikle Kürt ve Zazaların konuşma dilinde isimleri kısalttıkları bilinmektedir. Haso, Piro, Zeko, Alo, Halo ve Mudo gibi kayda geçen isimler bunun en bariz örnekleri olarak dikkat çekmektedir. Bölgede yaşayan halklardan birinin de Ermeniler olduğunu yer ve şahıs isimlerinden açıkça görebilmekteyiz. Ermenilerin en çok kullandığı isimler Kirkor, Serkis, Melkon, Manuk, Haçador ve Ovannes olarak kayda geçmiştir. Kızıuçan sancağında Ermeni dışında Hristiyan halkın yaşadığına dair bir kayda rastlanmamaktadır. Fakat Herakes ve Yorgos gibi isimler çok az da olsa Hristiyan Rum'un yaşadığına işaret etmektedir. Bu noktadan hareketle köy ve kişi adları üzerinde onomastik açıdan yapılacak bilimsel çalışmalara fazlaca ihtiyaç duyulduğu da aşîkârdır.

Kızıuçan'ın toplumsal yapısını oluşturan dinî gruplardan Müslüman ve gayrimüslimlerin bazı köylerde bir arada yaşadıkları görülmektedir. Bunlar Fahreddin, Çırig, Karur, Danzik, Pergiri, Göneli, Girsanit ve Harsi olmak üzere sekiz köydü. Bunun yanında Tahsini, Meçi, Pardi, Markizan, Piri, Kaymazlu, Salördek, Arçerir, Murdahan, Kaladibi, Hacılı, Nohudlu, Hasangazi, Zimak, Peşi, Plümuri, Eşgirek ve Kurb-ı Harsi olmak üzere on sekiz köyde sadece Müslüman nüfus ikamet etmekteydi. Ayrıca Planceras, Ribat ve Dağbek köylerinde ise sadece gayrimüslim Ermeniler yaşam sürmekteydi. 1642 tarihine kadar incelenen belgelerde merkeze yansıyan ciddi bir şikâyetle rastlanmadığından Müslüman ve gayrimüslimlerin uyum içinde birlikte yaşadıkları belirtilebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d.) 5152 ve 6422.

BOA, Tahrir Defteri (TD) 64; BOA, TD 183; BOA, TD 998.

BOA, Mühimme Defteri (MD) 27.

BOA, D. BŞM 114/27

BOA, DH. MKT. 282/8.

Kuyud-ı Kadime Arşivi (KKA), Tapu Tahrir (TT) d. 196.

998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve ‘Arab ve Zü’l-kâdariyye Defteri (937/1530), c. 1, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1998.

Kaynak Eserler:

Celâl-zâde Mustafa *Selim-nâme*, Haz. A. Uğur-M. Çuhadar, MEB Yay: İstanbul 1997.

Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK: Ankara 2014.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacü’t-Tevârih*, c. IV, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992.

Araştırma Eserler:

AÇIKEL, Ali, *Changes in Settlement patterns, Population and Society in North-Central Anatolia: A Case Study of the District (Kazâ) of Tokat (1574-1643)*, Manchester University, Ph.D. Thesis, Manchester 1999.

-----, “Tokat Örneğinde XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Sosyal Yapısındaki Buhran”, *Türkler*, Hasan Celal Güzel vd. (ed), c. 10, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara 2002, ss. 348-358.

AĞAR, Ömer Kemal, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, İstanbul 1940.

AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası “Celali İsyanları”*, KYK: İstanbul 2013.

ALANOĞLU, Murat, “Kızıuçan’dan Pülümür’e Osmanlı İdâresi (1518-1923)”, *Pülümür*, Edt. Şükrü Aslan, Ütopya: Ankara 2016, ss. 55-85.

ANDREASYAN, H. D., “Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi”, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Ankara 1979, ss. 45-53.

BARKAN, Ö. Lütfi, “Avârız”, *İA*, c. 2, İstanbul 1979, ss. 13-19.

-----, “Türkiye’de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterler”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2 (1), 1941, ss. 214-247.

ÇAKAR, Enver- KARA, Fusun, “17. Yüzyılın Ortalarında Arapgir Sancağında İskân ve Nüfus (1643 Tarihli Avâriz-Hâne Defterine Göre)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 15, sy. 2, Elazığ 20005, ss. 385-412.

ÇELİK Şenol, “1070-1071/1659-1660 Tarihli Avâriz Defterine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Turgutlu Kazası”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 16, İstanbul 2007, ss. 38-39.

DEMİR, Alparslan, “1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Koğans Kazâsı”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 11/2, Gaziantep 2012, ss. 505-529.

DEMİR, Selçuk-ÇAKIR, İbrahim E., “Tercan Kazası (1591-1642)”, *Karadeniz Araştırmaları*, Yaz 2016, sy. 50, ss. 153-175.

DEMİRCİ, Süleyman, The Functioning of Ottoman avâriz taxation: an aspect of the relationship between centre and periphery: A case study of the province of Karaman, 1621-1700, Unpublished Ph.D Thesis, University of Durham, Durham 2001.

EMECEN, Feridun M., “Kayacık Kazâsı Avâriz Defteri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, c. 12, İstanbul 1981-1982, ss. 159-170.

-----, “Osmanlı Toplumsal Düzeninde Ermeniler” <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/osmanli-toplumsal-duzeninde-ermeniler/> 14.11.2016)

FAROQHİ, Suraiya, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Edt. Halil İnalcık-Donald Quataert, Eren: İstanbul 2006.

GRISWOLD, William, *Anadolu’da Büyük İsyan 1591-1611*, Çev. Ülkü Tansel, YKY: İstanbul 2000.

İNBAŞI, Mehmet “1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Erzurum Şehri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 4, İstanbul 2001, ss. 9-32,

-----, “1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Baryburt Sancağı”, *A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. X, sy. 2, Erzurum 2007, ss. 89-117.

-----, “Erzincan Kazası (1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre), *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 41, Erzurum 2009, ss. 189-214.

-----, Mehmet-Çakır, İbrahim E.- Demir, Selçuk, *1642 Tarihli Erzurum Eyaleti Mufasssal Avâriz Defteri I*, TTK: Ankara 2014.

KILIÇ, Ümit, “Erzurum’da Câfer Efendi Vakfı”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 41, Erzurum 2009, ss. 173-187.

KOÇAK, Zülfiye, “Osmanlı Pülümür’ünde (Kızıuca) Nüfus ve Yerleşme (1518-1927)”, *Pülümür*, (Der. Şükrü Aslan), Ankara 2016, ss. 17-30.

KUL, Eyüp, “1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Şiran Kazâsı ve Köyleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 44, Erzurum 2010, ss. 271-289.

KÜPELİ, Özer, “Klasik Tahrirden Avâriz Tahririne Geçiş Sürecinde Tipik Bir Örnek: 1604 Tarihli Manyas Kazası Avâriz Defteri (16 belge ile birlikte)”, *TTK Belgeler*, XXXII/36, Ankara 2011, ss. 113-199.

MC-GOWAN, Bruce , “Osmanlıda Avâriz-Nüzül Teşekkülü 1600-1830”, *VIII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler II, Ankara 1981, ss. 1327-1331.

NİŞANYAN, Sevan, *Adını Unutan Ülke: Türkiye’de Adı Değiştirilen Yerler Sözlüğü*, Everest: İstanbul 2010.

ÖZEL, Oktay, “Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avâriz ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, (ed.) Halil İnalcık-Şevket Pamuk, Ankara 2001, ss. 35-50.

-----, “Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The “Demographic Crisis” Reconsidered”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 36, No. 2 (May, 2004), pp. 183-205.

-----, “The Reign of Violence: The Celâlis c. 1550-1700”, *The Ottoman World*, (Edt. Christine Woodhead) Routledge: New York 2012, pp. 184-202.

-----, “Osmanlı Anadolu’sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. yüzyıl)”, *Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, (Haz. M. Öz-F. Yeşil), Timaş: Ankara 2015, ss. 557-591.

PAMUK, Bilgehan, “Gümüşhâne (Torul) Kazası”, *Belleten*, c. LXXIII, sy. 266, Ankara 2009, ss. 115-143.

RADUSHEV, E.- St. Fetvadzieva (ed.) *Balkan Identities*, Sofia 2003.

SAĞLAM, Nevzat, “5152 Nolu ve H. 1052/M. 1642 Tarihli Maliyeden Müdevver Deftere Göre Kiğı ve Köylerinde İskân ve Nüfus”, *II. Bingöl Sempozyumu Bildirileri*, Yen Zaman Sahaf: Ankara 2009, ss. 295-346.

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Avâriz”, *DİA*, c. 4, İstanbul 1991, ss. 108-109.

ULUÇAY, Çağatay, “Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu”, *Tarih Dergisi*, VII/10, İstanbul 1954, ss.117-142.

1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Kızıuşan (Pülümür) Kazâsı

ÜNAL, M. Ali, “1646 (1056) Tarihli Harput Kazası Avâriz Defteri”,
Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi, c. XII, İzmir 1997, ss. 9-73.

EK 1: Kızıuşan Avâriz Defterinin İlk ve Son Sayfası

